

KLASSIK ASARLAR TILIDA ARABIY KONSTRUKSIYALARNING MA'NO XUSUSIYATLARI

Islomova Sabina

islomovasabina6404@gmail.com

Annotatsiya. Tezisd Alisher Navoiy va Zahiriddin Muhammad Bobur asarlari misolida eski o'zbek adabiy tilida qo'llangan arabiy konstruksiyalar – izofiy birikmalar, “al” artikli bilan shakllangan qo'shma nomlar, ikkilik va siniq ko'plik shakllari, ism fo'il va ism maf'ul juftliklari hamda turg'un predlogli iboralarning semantik va uslubiy xususiyatlari tahlil qilinadi. Ushbu konstruksiyalar matnda terminologik aniqlik, mavhumlashtirish, yuksak uslub va badiiy-estetik ta'sirchanlik vazifalarini bajarishi asoslanadi.

Kalit so'zlar: arabiy konstruksiya, izofa, artikl, siniq ko'plik, ism fo'il, ism maf'ul, semantika, eski o'zbek tili, Navoiy, Bobur.

KIRISH

Eski o'zbek adabiy tili o'z taraqqiyoti davomida arab va fors tillari bilan uzviy aloqada shakllangan. Islom madaniyati, ilm-fan va tasavvuf adabiyoti orqali tilga nafaqat alohida arabcha leksemalar, balki tayyor grammatik qolipga ega bo'lgan birikmalar – arabiy konstruksiyalar ham kirib kelgan. Navoiy “Muhokamat ul-lug'atayn” asarida turkiy tilning imkoniyatlarini himoya qilar ekan, o'z ijodida arabcha va forsha unsurlardan ham ongli ravishda, muayyan badiiy maqsad bilan foydalangan.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, arabiy konstruksiyalar ko'pincha leksik o'zlashma sifatida umumiy tarzda o'rganilib, ularning konstruksiya darajasidagi ma'no xususiyatlari, ya'ni qolipning o'zi qanday semantik va uslubiy yuk tashishi yetarlicha yoritilmagan. Tadqiqotning maqsadi – klassik asarlar tilidagi arabiy konstruksiyalarni tasniflash va ularning matndagi ma'no xususiyatlarini aniqlashdir.

METODLAR

Tadqiqot materiali sifatida Alisher Navoiyning “Xazoyin ul-maoniy”, “Mahbub ul-qulub”, “Muhokamat ul-lug'atayn”, “Lison ut-tayr” asarlari hamda Boburning “Boburnoma” asari matnlari tanlandi. Misollar tanlab olish (yaxlit o'qish) usulida yig'ildi.

Tahlilda quyidagi metodlardan foydalanildi: tavsifiy metod (konstruksiyalarni aniqlash va guruhlash); struktur-grammatik tahlil (arab tili grammatikasidagi asl qolipni belgilash); komponent tahlil (birikma tarkibidagi semalarni ajratish); kontekstual tahlil (ma'noning matn ichidagi voqelanishini kuzatish); qiyosiy-tarixiy metod (konstruksiyaning arab tilidagi va eski o'zbek tilidagi ma'nosini solishtirish).

Leksik ma'nolar "Navoiy asarlari lug'ati" va "O'zbek tilining izohli lug'ati" asosida tekshirildi.

NATIJALAR

Tahlil natijasida klassik asarlar tilidagi arabiy konstruksiyalar beshta asosiy guruhga ajratildi:

1. "Al" artikli bilan bog'langan izofiy birikmalar. Bu guruh asosan asar va devon nomlarida uchraydi: Mahbub ul-qulub ("qalblarning sevgani"), Lison ut-tayr ("qushlar tili"), Mezon ul-avzon ("vaznlar o'lchovi"), Majolis un-nafois ("nafislar majlislari"), Xazoyin ul-maoniy ("ma'nolar xazinalari"). Ularda artiklning "quyosh" harflari oldida assimilyatsiyaga uchrashi (ut-tayr, un-nafois) arab talaffuz me'yoring saqlanganini ko'rsatadi.

2. Ikkilik (dual) shakllar. Muhokamat ul-lug'atayn ("ikki til muhokamasi") birikmasidagi -ayn qo'shimchasi aniq ikki obyektga – turkiy va forsiy tilga ishora qilib, sarlavhaning o'zida asarning qiyosiy mohiyatini ifodalaydi.

3. Siniq ko'plik shakllari. Maoniy, nafois, avzon, g'aroyib, navodir, favoyid kabi shakllar oddiy sanoq ko'pligidan ko'ra jamlovchi-umumlashtiruvchi va ko'pincha baholovchi ma'noga ega bo'lib, hodisalarning rang-barangligi va qimmatini ta'kidlaydi. Masalan, devon nomlarida (G'aroyib us-sig'ar, Navodir ush-shabob, Badoye' ul-vasat, Favoyid ul-kibar) inson umrining bosqichlari estetik qadriyat sifatida talqin etiladi.

4. Ism fo'il va ism maf'ul juftliklari. Oshiq – ma'shuq, tolib – matlub, nozir – manzur kabi bir o'zakdan hosil qilingan juftliklar harakat subyekti va obyekt o'rtasidagi munosabatni morfologik qolip orqali aniq ifodalaydi. Tasavvufiy kontekstda ular ilohiy ishq tizimidagi o'zaro bog'liq qutblarni bildiradi.

5. Turg'un predlogli va formulaviy iboralar. Alqissa, filhol, filjumla, alal-xusus, binobarin kabi birliklar matnda bog'lovchi-modal vazifani bajarib, hikoyaning o'tishi, xulosalash yoki ta'kidlashni ko'rsatadi. Ayniqsa, "Boburnoma" nasrida ular voqealar ketma-ketligini tartiblovchi diskursiv belgi sifatida qo'llanadi.

MUHOKAMA

Natijalar shuni ko'rsatadiki, arabiy konstruksiya klassik matnda faqat leksik boylik vositasi emas, balki ma'no qurish qolipi hamdir. Birinchidan, izofiy va dual shakllar asar nomlarida ixcham, lekin keng mazmunli "ma'no kapsulasi" vazifasini bajaradi: sarlavha asarning janri, mavzusi va g'oyaviy yo'nalishini oldindan belgilaydi.

Ikkinchidan, siniq ko'plik shakllarida grammatik ko'plik bilan birga semantik mavhumlashuv yuz beradi. Masalan, "maoniy" so'zi oddiygina "ma'nolar" emas, balki "badiiy-falsafiy mazmun olami"ni anglatadi. Bu holat o'zlashma konstruksiyaning qabul qiluvchi tilda yangi konnotatsiya kasb etishini ko'rsatadi.

Uchinchidan, ism foʻil va ism mafʼul juftliklari arab tilining oʻzak-qolip tizimiga tayanib, turkiy tilda alohida soʻzlar bilan ifodalanadigan munosabatni bitta oʻzak doirasida beradi. Bu shoirga tajnis, iyhom va tazod kabi sanʼatlarni yaratishda qulay imkoniyat ochgan.

Toʻrtinchidan, formulaviy iboralar uslubiy jihatdan matnga tantanavorlik va kitobiylik baxsh etadi, shu bilan birga, matnning kompozitsion tuzilishini ham boshqaradi. Shuni taʼkidlash lozimki, Navoiy arabiy konstruksiyalardan meʼyor bilan, asosan terminologik va estetik ehtiyoj tugʻilgan oʻrinlarda foydalangan; bu uning turkiy tilni ulugʻlash haqidagi qarashlariga zid emas, aksincha, tilning ifoda imkoniyatlarini kengaytirish strategiyasi sifatida baholanishi mumkin.

Ayrim konstruksiyalar (masalan, “alqissa”, “binobarin”) keyinchalik hozirgi oʻzbek tiliga ham oʻtgan, biroq ularning qoʻllanish doirasi torayib, asosan kitobiy va arxaik uslubga xos boʻlib qolgan. Bu masala alohida diaxron tadqiqotni talab qiladi.

XULOSA

Klassik asarlar tilidagi arabiy konstruksiyalar bir necha muhim maʼno xususiyatiga ega: ular terminologik aniqlikni taʼminlaydi, mavhum va umumlashgan tushunchalarni ifodalaydi, matnga yuksak uslub va diniy-falsafiy konnotatsiya beradi hamda badiiy sanʼatlar uchun grammatik asos yaratadi. Ushbu konstruksiyalarni struktur-semantik jihatdan oʻrganish klassik matnlarni toʻgʻri talqin qilish, ularni nashrga tayyorlash va oliy taʼlimda mumtoz adabiyotni oʻqitish samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar toʻplami. 20 jildlik. – Toshkent: Fan, 1987–2003.
2. Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. – Toshkent: Yulduzcha, 1989.
3. Navoiy asarlari lugʻati / Tuzuvchilar: P. Shamsiyev, S. Ibrohimov. – Toshkent: Gʻafur Gʻulom nomidagi Adabiyot va sanʼat nashriyoti, 1972.
4. Oʻzbek tilining izohli lugʻati. 5 jildlik. – Toshkent: Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006–2008.
5. Abdurahmonov Gʻ., Shukurov Sh. Oʻzbek tilining tarixiy grammatikasi. – Toshkent: Oʻqituvchi, 1973.
6. Fozilov E.I. Starouzbekskiy yazyk: Xorezmskie pamyatniki XIV veka. – Tashkent: Fan, 1966–1971.
7. Hojiyev A. Lingvistik terminlarning izohli lugʻati. – Toshkent: Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi, 2002.
8. Wright W. A Grammar of the Arabic Language. 3rd ed. – Cambridge: Cambridge University Press, 1896–1898.